

ВЗАЄМОБУМОВЛЕНІСТЬ СТАБІЛЬНОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Проводиться порівняльний аналіз різних теорій взаємозв'язку показників соціально-економічного розвитку та демографічних процесів. Доведено, що більшість економічних та соціальних проблем не можуть вирішуватися без врахування демографічного фактора. Зростання кількості населення і його оптимум становлять дві взаємопов'язані характеристики, що найбільш повно відображають вплив демографічного фактора.

Ключові слова: населення, демографічна ситуація, соціально-економічні фактори.

I. Вступ. Вивчення проблеми взаємозв'язку економічних показників розвитку, захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, та демографічної ситуації сьогодні набуває особливої актуальності.

Аналіз і прогноз демографічної ситуації в Україні, факторів, що впливають на неї, дозволять виявити набір взаємопов'язаних проблемних питань, які займають досить важливе місце у всіх довготривалих стратегічних програмах і планах соціально-економічного розвитку країни.

II. Постановка завдання. Демографічні проблеми є не менш важливими, ніж економічні і соціальні, вони досить часто переплітаються з ними, визначаючи загальний соціально-політичний клімат у країні та її сталий розвиток. Разом з цим, погоджуючись з думкою провідних вітчизняних вчених-демографів (С.Пирожков, Е.Лібанова, О.Макарова, А.Хомра, В.Стешенко), необхідно зазначити, що соціально-економічні явища є значно більш кон'юнктурними, ніж більшість демографічних. Так, зміна рівня життя населення, заходи державної демографічної політики впливають на відтворення населення не відразу, а з певним запізненням. Тому показники соціально-економічної системи, що ставляться у відповідність із демографічною слід використовувати за попередні роки. Довжина такого періоду завжди є предметом гострих наукових дискусій.

III. Результати. Як засвідчує світовий досвід, наукова думка часто не хоче визнавати незворотність демографічних змін, розглядаючи багато з них в якості небажаних аномалій, від яких необхідно за будь-яку ціну позбавитися та повернутися до попередньої „норми”. Однак, така позиція, у більшості випадків, виявляється невиправданою: незважаючи на всі зусилля науковців, урядовців, політиків, суспільство продовжує рухатися, як здається спочатку, „помилковим” шляхом до тих пір, поки неможливість зійти з нього стає очевидною. Однак, внаслідок накопичення значної кількості невирішених проблем, відбувається погіршення соціально-економічних показників та зростання соціальної напруженості, що призводить до втрати можливостей розвитку і зміни державних пріоритетів.

Протягом 1990-х років в Україні відбулися різкі зміни тенденцій динаміки чисельності населення. В 1991 році загальна кількість померлих в державі вперше за відсутності воєн і голоду перевищила кількість народжених, через два роки почалося зниження абсолютної чисельності населення (додатне сальдо міграцій виявилось меншим за модулем, ніж величина природного зменшення), а роком пізніше сальдо зовнішніх міграцій стало від'ємним. В результаті після досягнення максимального значення (52,2 млн. осіб на початок 1993 року) чисельність населення України за 1993–2001 рр. зменшилася на 3,8 млн. чол. В останні роки темпи зменшення кількості мешканців держави уповільнюються, хоча масштаби цього уповільнення чисто символічні: якщо протягом 2001 року темп росту чисельності населення склав 99,0%, то протягом 2002 року – 99,1%, 2003 року – 99, 2%, 2004 року – 99,3% [1, 10-11]. В нашій державі суто кількісний вимір депопуляції, на відміну від розвинених європейських країн, підсилюється негативними тенденціями відтворення населення передусім погіршенням його здоров'я, зростанням смертності у молодому віці та зниженням середньої тривалості життя.

У сучасному світі демографічні проблеми мають неоднозначний характер. Зростання населення земної кулі відбувається досить швидкими темпами, однак близько 99% щорічного приросту припадає на країни Азії, Африки, Латинської Америки.

Лише той факт, що високі рівні народжуваності є характерними для бідних країн, а низькі – для розвинених, не може слугувати вагомим доказом наявності прямого причинно-наслідкового зв'язку між зростанням населення, економічним регресом та нестабільним соціальним розвитком. Однак, наявність досить суперечливих даних і їх різна інтерпретація призвели до формування теорій, які, як підтримують збільшення чисельності населення, так і застерігають від його негативних наслідків. Прихильники зростання населення [2-5] розглядають даний процес в якості могутньої сили, що примушує суспільство застосовувати нові, більш досконалі технології виробництва.

Прихильники ж обмеження народжуваності, наполягають на тому, що зростання населення є серйозною перепорою на шляху економічного розвитку [6-7].

Економічний закон зростання населення, запропонований А.Смітом, стверджує, що попит на людей, як і попит на будь-який інший товар, регулює виробництво людей, прискорює його, коли воно відбувається надто повільно, затримує, коли воно відбувається надто швидко. Саме цей процес регулює виробництво і визначає розмноження роду людського рішуче у всіх країнах світу [8, 114].

Дана теорія набула досить широкого розповсюдження. Так, Г.Беккер розробив концепцію, що одержала назву „економіка народжуваності”. В концепції репродуктивна функція сім'ї розглядається як різновид поведінки споживачів, а діти – як товар, корисність якого визначається їх кількістю і якістю та робиться припущення, що невелика кількість дітей сприяє збільшенню попиту на них і навпаки.

У подальшому концепцію було розвинуто до так званої „нової економічної теорії домогосподарства”, один з основних висновків якої полягав у тому, що ціна людського часу, який розподіляється між роботою, відпочинком, освітою, вихованням дітей тощо, постійно збільшується, перетворюючи його у самостійний фактор добробуту

сім'ї. Внаслідок цього кожна наступна дитина має меншу граничну корисність, ніж попередня, що і пояснює скорочення народжуваності. Разом з цим науково-технічний прогрес висуває нові, постійно зростаючі вимоги до „якості” дітей та стимулює додаткові витрати. В результаті, як на рівні суспільства, так і на рівні окремих домогосподарств відбувається неминучий вибір між кількістю дітей та їх „якістю” [9, 81].

Вищенаведені теорії містять ряд недоліків, окремі з яких є досить суттєвими: по-перше, „попит” на людей, окрім народжуваності, може задовольнятися процесами імміграції, а значить не може розглядатися в якості єдиного регулюючого фактора; по-друге, вказаний попит проявляється неоднаково на мікро- та макрорівнях – більшість націй, що знаходяться під загрозою депопуляції майже не демонструють зацікавленості у підвищенні народжуваності на рівні сімей; по-третє, оскільки низька народжуваність є характерною і для сімей, фінансовий стан яких дозволяє забезпечити якісну підготовку більш, ніж однієї дитини, корені цього явища слід шукати у втраті значимості багатодітної сім'ї.

Разом з цим, падіння народжуваності в окремих країнах, що розвиваються, можна пояснити змінами в умовах життя. Зростання міського населення в цих країнах, зміна характеру жіночої праці, підвищення рівня освіти значно впливають на уявлення про бажаний чи ідеальний розмір сім'ї, а також є об'єктивними факторами, що стримують народжуваність [10, 189].

Наступною досить розповсюдженою теорією є так званий „демографічний перехід”. Мова йде про перехід до принципово іншого типу сімейних зв'язків, іншої ієрархії соціальних і моральних пріоритетів, тобто про перехід до такого суспільства, у якому природнім і оптимальним вважається низький рівень народжуваності.

Демографічний перехід може мати цілий ряд проявів, які вибудовуються лише в результаті відповідного аналізу. Так, у суспільствах з високим рівнем смертності (насамперед, дитячої) висока народжуваність була об'єктивно необхідною і розглядалася абсолютною більшістю населення в якості єдиної можливості забезпечення зміни генерацій. Велика кількість дітей в сім'ї залиша-

на надію на виживання хоча б частини з них. Одинокі люди вважалися неповноцінними членами соціуму, малодітні сім'ї викликали суспільний осуд, бездітні – співчуття. Як суспільство, так і самі батьки бачили у дітях, насамперед, майбутню робочу силу і гарантію забезпеченої старості. Відповідно, взаємовідносини в сім'ї між батьками і дітьми значно відрізнялися від тих, які превалюють у більшості сучасних суспільств. Зі зміною економічних та соціальних умов існування, із загальним зростанням рівня добробуту, змінюється і відношення до дітей – вони стають предметом особливої уваги як для батьків, так і суспільства. Таким чином, зростання затрат часу, уваги та турботи, зміна відношення до дітей, як до індивідуальності стають однією з причин скорочення дітей у сім'ї.

Незважаючи на наочність теорії демографічного переходу, вона у повній мірі не у змозі пояснити структурні зрушення у репродуктивній поведінці населення: навіть у європейських країнах демографічний перехід мав різні характеристики, не говорячи про країни Азії та Африки. Разом з цим вказана теорія є досить цінною у плані спрямованості системи народонаселення до стабілізації.

Дослідження співвідношення населення та ресурсів є одними з найбільш складних і важливих, оскільки вони призначені встановити взаємозв'язок між економічним та демографічним розвитком. Мова йде про визначення оптимальної чисельності населення і виділення негативних наслідків відхилення від оптимуму – недонаселення і перенаселення. Згадувана концепція А.Сові пропонує комплексний підхід, виходячи з якого оптимальне населення – це населення, яке краще за все забезпечує досягнення визначеної цілі [11, 98].

Запропонований підхід видається не зовсім повним, оскільки не враховує відповідність ресурсам, тим більше, що проблема обмеженості ресурсів залишається предметом гострих дискусій серед науковців (найбільш відомою є доктрина Т.Мальтуса, відповідно до якої існує протиріччя між інстинктом продовження роду і виробництвом продуктів харчування). Основний недолік теорій „збиткового” чи „недостатнього” населення полягає у тому, що вони не встановлюють визначених меж, перевищення яких призводить до

перенаселення, тобто не визначають оптимального населення (лише співставлення розмірів фактичного і оптимального населення дозволяє зробити висновок про перенаселення чи недонаселення).

Досить цікаве визначення „економічного оптимуму” містить теорія І.Ференсі „...оптимальне населення відповідає розміру, який за інших рівних умов... здатен забезпечити максимальну середньодушову економічну віддачу. Якщо населення перевищує цей розмір чи не досягає його, виникає перенаселення чи недонаселення” [12, 42].

Розглядаючи міграційні процеси, необхідно зупинитися на теорії відштовхуючих чи притягуючих факторів (push-pull theory), згідно з якою територіальні переміщення населення – це результат дії двох причин. Першу групу складають причини, які викликають незадоволення життєвими умовами та примушують людей емігрувати. Друга група (фактори, що притягують) – причини, які відображають переваги можливого майбутнього місця проживання над умовами сьогодення. Рішення про міграцію приймається в результаті співставлення цих факторів і є вибором кращого варіанту. Вважається, що серед чисельних причин міграції (соціальних, культурних, етнічних, релігійних, демографічних – поєднання сімей, шлюбна міграція) економічні є основними. Дану закономірність було встановлено ще у 1885 році англійським демографом Е.Равенштейном. [Ravenstein E.G. The laws of migration. Journal of the Royal statistical Society. №48, 1885.- P. 167-227]

У свою чергу, серед економічних причин, головним є пошук нових більш вигідних сфер застосування праці в іншому регіоні країни чи за її межами. Крім цього, зміна сфери застосування праці відображає і сутність міграції, оскільки фактично будь-який міграційний потік акумулює у собі переважно працездатне населення, яке виходить на національний або міжнародний ринки праці.

Необхідно зазначити, що незважаючи на очікувану спільність цілей на мікро- та макrorівнях, інтереси індивіду і держави не співпадають, тобто в ланці країна-донор мігрант – країна реципієнт, як правило, один з елементів одержує від міграції більше, ніж програє. Так, наприклад, явище „витоку мозків” приносить значну шкоду економіці

країни-еміграції, нелегальна ж міграція сприяє криміналізації країни реципієнта. Тому всі країни прагнуть запобігти її негативним наслідкам, застосовуючи заходи обмеження чи фільтрації міграційних потоків. Це фактично означає, що бажання і можливості індивіду іммігрувати до обраної ним країни не завжди співпадають.

Загальна чисельність населення планети продовжує зростати, відповідно збільшується і кількість потенційних мігрантів до розвинутих країн. Однак приплив мігрантів не здатен зупинити депопуляцію корінного населення. Цілком очевидно, що збереження значних масштабів імміграції в країнах, де корінне населення фактично не відтворюється, призведе до глибокої модифікації їх стічної структури. Тому, „...майбутнє суспільства, яке прирікає себе на низьку народжуваність, починає повністю визначатися іммігрантами” [13, 115].

IV. Висновки. Отже, більшість економічних та соціальних проблем не можуть вирішуватися без врахування демографічного фактора. Зростання населення і його оптимум становлять дві взаємопов'язані характеристики, що найбільш повно відображають вплив даного фактора. Перша характеристика визначає зміну фактичної чисельності населення, друга встановлює межі, відхилення від яких призводить до дисбалансу між кількістю споживачів і наявними ресурсами. Виникнення розриву між оптимальним і фактичним населенням зовсім не означає, що він повинен чи може бути зменшений на практиці. Якщо ж приймається рішення про необхідність скорочення такого розриву (таке рішення може прийматися виключно у випадку визначення стратегічних пріоритетів держави чи життєво необхідних ресурсів), то слід обрати у якості об'єкта впливу фактичну чи оптимальну чисельність населення. У першому випадку заходи направляються на регулювання чисельності населення, у другому – на розширення виробництва, застосування нових технологій, тобто на збільшення недостатнього ресурсу.

З іншого боку, соціально-економічні фактори опосередковано впливають на інтен-

сивність відтворювальних процесів через демографічну поведінку спочатку змінюються соціально-економічні умови та демографічна поведінка, а потім – інтенсивність демографічних процесів. Це призводить до виникнення часового проміжку між суттєвою зміною соціально-економічних показників та зміною демографічних параметрів, що обумовлює необхідність постійного моніторингу та прогнозування демографічних показників.

1. Комплексне демографічне дослідження в Україні/ С.І.Пирожков, Е.М.Лібанова, О.Г.Осауленко, Н.С.Власенко та ін./ за ред. чл.-кор. НАНУ, д.с.н., проф. Е.М.Лібанової.- Український центр соціальних реформ, 2005. – 190 с.

2. *Boserup E.* Population and technological change: a study of long-term trends. – Chicago: University of Chicago Press, 1981.

3. *Clark C.* Population growth and land use. – New York: St. Martin's Press, 1967.

4. *Ohlin G.* Economic theory confronts population growth. – New York: John Wiley and sons, 1976.

5. *Simon J.* The ultimate resource. – Princeton: Princeton University Press, 1981.

6. *Ehrlich P., Ehrlich A.* The population explosion. New York: Simon and Schuster, 1990.

7. *Davis K.* The theory of change and response in modern demographic history// Population Index, 1963.

8. *Smith A.* Wealth of Nations. – New York, 1956. – 258 P.

9. *Becker G., Lewis G.* Interaction between quantity and quality of children.// T.W. Shultz (ed). Economics of the family: Marriage, Children and Human Capital. – Chicago, 1973. – 231 P.

10. Fertility behavior in the Context of Development: evidence from the World Fertility Survey. – New York: „UN publications”, 1987 – P. 187-280.

11. *Сови А.* Общая теория населения. Т.1.– М.: „Прогресс”, – 1977. – 324 с.

12. *Ferenczi I.* The synthetic optimum of population. Paris: League of Nations, 1938. – 138 P.

13. *Termote M.* Migration and Cultures. A World View. – New York: „Basic Books”, 1996. – 211 P.

The comparative analysis of different theories of interrelation of parameters of social and economic development and demographic processes is spent. It is proved, that the majority of economic and social problems cannot be solved without taking into account a demographic factor. The increase in a population and its optimum are made with two dependent characteristics which most full display influence of a demographic factor.